

PSYKOLOGIEN, MASSEN OG DE ONDE HANDLINGER
En kommentar til Temanummeret: Massepsykologi.

Cristian Lima

Psykologiens beskæftigen sig med massernes handlen og ageren udviser visse konsistente træk fra le Bon til den aktuelle diskussion vdr. massepsykologi. Der argumenteres for, at massepsykologien skriver sig ind i et rationalistisk paradigme, hvor bl. a. onde handlinger gøres til principielt forklarlige anomier ved rationelle og »gode« menneskelige handlemåder. Den manglende accept af det onde i konkrete menneskelige relationer forhindrer ikke blot forklaring, men også forståelse af de fænomener massepsykologien sætter sig for at forklare.

Massepsykologien placeres som diskurs i forlængelse af den rationelle humanvidenskabelige diskurs, med von Clausewitz's begrebsliggørelse af krigen som eksempel. Der åbnes for en diskussion af valøren af denne diskurs; Den kan ikke bestemmes en bloc, men må analyseres som del af forskellige konkrete strategier og taktikker.

Massepsykologien og den rationelle fornuft

Det andet nummer af '93 årgangen Psyke & Logos beskæftiger sig med massepsykologi. Et tema der i manges øjne ikke udstråler det moderne eller er en »ordentlig« forskningsgenstand. Det kommer da også til udtryk i mange af artiklernes indledende bemærkninger. To ting fremhæves: Det let anakronistiske ved begrebet samt temaets valør: »Massepsykologien beskæftiger sig ærlig talt med fænomener, som er urovækkende, ækle og frastødende«.

I betragtning af disse konstateringer har det slået mig at jeg *ikke foruroligedes i nævneværdig grad* af læsningen af dette nummer af Psyke & Logos. Det har siden tidsskriftet dukkede op i brevkassen, været lidt af en gåde for mig.

I nummeret forklares og lægges an til forståelse af massefænomener og til forståelsen af psykologiens tilgang til massefænomener. Men ved nærmere eftertanke er det, der foruroliger, at der padles udenom noget af det centrale: Kan Jugoslaviens massegrave m.m. forklares? Kan jeg forstå, hvad det er der foregår? Disse spørgsmål lades tilbage.

Mit næste spørgsmål er derfor: Hvilken funktion har temanummeret og i bredere forstand psykologiens beskæftigen sig med det, vi her vil kalde massefænomener? Retfærdigvis skal det pointeres, at der er forsøg

på at besvare begge spørgsmål. Inden jeg i to afsnit vil problematisere disse besvarelser, vil jeg springe tilbage til massepsykologiens skabelse: Le Bon.

Le Bons budskab

Le Bon har, trods sin unægtelige diminutive teori, den ære at blive nævnt eller citeret i næsten alle temanummerets artikler. Hans politiske ståsted, teoriens tautologiske opbygning m.m. kommenteres flittigt. Har le Bon virkelig gjort sig fortjent til al denne opmærksomhed?

Når han, måske udover sin pioner-status, har gjort sig fortjent til det, er det for mig at se, fordi han introducerer en forklaringsform over for fænomener, der virker frastødende og ubegribelige, som måske er ved at få deres opblomstring igen: På afgørende vis overskrider artiklerne i Psyke & Logos ikke le Bons konception af fænomenerne.

Le Bons budskab kan i et videnskabs-sociologisk lys formuleres lidt skarper. I verdenen findes der fænomener, der udspringer af menneskers handlinger og relationer. En del af disse betragter vi som produktive og gode. Dem mener vi, at vi er i stand til at forstå. Vi ser også fænomener som er uproduktive eller direkte nedbrydende i forhold til samfundet og i forholdet til deltagerne selv. Det vækker afsky og er i sit udspring uforståeligt. »*Hvordan kan de gøre det ..*«. Le Bons budskab er, at håndteringen af dem kræver forklaring – og at forklaringen derfor må blive inden for det rationelle domæne for at kunne virke produktivt.

På denne vis skriver le Bon sig på glimrende vis ind i humanvidenskabernes store projekt – forklaring, afgrænsning og beherskelse.

Er vi vidner til fortsættelsen af hans rationelle indkapsling af det afskyvækkende? Jeg vil i sidste afsnit vende tilbage til dette. Jeg vil dog opholde mig ved to af artiklerne i Psyke & Logos. I hvilken forstand mener jeg ikke, at le Bons grundlæggende konception overskrides i den aktuelle diskussion af massepsykologien?

2. Afsky – og forståelse

I dette afsnit skal jeg se nærmere på Karpatschof¹ og Berliners² artikler. Disse vælges, fordi Karpatschofs og Berliners artikler kommer tættest på min undren; Hvorfor er det onde så vanskeligt at forklare og forstå. En anden begrundelse er, at de har to forskellige syn på massefænomenerne. Karpatschof mener, at de er resultatet af en *opløsning* af kulturen, Berliner mener, at de *produceres* i store grupper. Jeg vil dog starte med at opridse en enkelt massepsykologisk case til belysning af de to forklaringsformer.

a. Ordinary Men

Mit valg er en gruppe på 500 personer, indkaldt til reservepolitiet i Hamburg i perioden 1942 - 1943. I denne periode blev de sendt på mission

i det besatte Polen, hvor de deltog i massakren på polske jøder. Christopher R. Browning har gjort denne gruppe kendt i sin bog: »ORDINARY MEN. Reserve Police Battalion 101 and the final solution in Poland«³.

Gruppen spillede en central rolle i drabet på Polens jøder. En stor del af disse boede i mindre byer og landsbyer. Det krævede på den ene side »an astounding logistical achievement in mass murder«⁴ at samle den jødiske befolkning sammen og transportere dem, primært til opsamlingslejre, og derfra til udryddelseslejrene. På den anden side blev en stor del af den jødiske befolkning skudt på stedet af Police Battalion 101⁵. Denne nedskydning af fortrinsvis kvinder, børn og ældre foregik i mange tilfælde ansigt til ansigt mellem bøddel og offer. Browning beskriver udviklingen fra den første massenedskydning i byen Józefów, hvor nedskydningen hos de fleste politifolk refereres som afskyelig ud over alle grænser. Gruppens første massakre huskes af mange som umenneskelig og nedbrydende for bødlerne. Aktionen var dårligt organiseret, og sammen med den tiltagende gru⁶ beskrives et langsommelig men konsekvent massebord. Fra gruppens sidste operationer er det, der huskes primært på niveauet »vej og vind«.

I Brownings opgørelse konkluderes at ca 20 - 30 % af gruppen i løbet af operationerne blev ivrige mordere, der meldte sig frivilligt til såvel nedskydningsopgaver og jagt på undslupne jøder. En lidt større del af politi-folkene deltog i såvel indsamling, nedskydninger og jagt, men op-søgte ikke disse opgaver. Højest mellem 10 - 20 % nægtede at udføre nedskydninger og deltage i indsamlingen af den jødiske befolkning eller undveg på anden måde disse opgaver. Browning forsøger at give en forklaring på, at disse 500 midaldrende familiefædre fra Hamburg udviklede sig til en effektiv organisation for massebord. Vi skal se lidt på elementer, der skulle kunne forklare dette:

- * *Selektion?* Gruppen kom primært fra Hamburgs arbejder-kvarterer, hvor der generelt var stærke anti-nazistiske tendenser. Få var medlemmer af Nationalsocialistiske parti, endnu færre var SS-medlemmer. Gruppen var i høj grad »hvad der kunne skraves sammen på dette tidspunkt af krigen«.
- * *Ordre?* Der blev fra gruppens første aktion fra battalionens leders side lagt op til, at man kunne afstå fra at deltage i nedskydningerne. I løbet af det år aktionerne fandt sted blev nægtede ikke straffet eller forfulgt. De blev både aktivt og passivt fritaget og beskyttet for represalier.
- * *Nazisme?* Anti-semitisme opræder kun meget sjældent i forhørsprotokollerne. En de-humanisering af ofrene finder dog givet sted i løbet af aktionerne. Indsamling og transporter til udryddelseslejre opleves dog hele tiden som mindre belastende end direkte, ansigt-til-ansigt nedskydning af ofrene.
- * *Krigstilstand?* Medlemmerne havde ikke deltaget i egentlige krigshandlinger eller andet, der kunne gøre deres handlinger forståelige som del af et »gengældelsesmønster«⁷. Det er ligeledes vanskeligt at se, at den

konkrete ideologiske påvirkning af politistyrkerne kunne have en sådan effekt. 10 års antisemitisk propaganda skal selvfølgelig ikke underkendes.

- * *Konformitet?* Konformitet er den traditionelle faktor, som Browning synes gør handlingerne mest forståelige. Uviljen til at stå uden for – og den indirekte »dom« over gruppens andre deltagere gennem sine handlinger. Spørgsmålet er om forklaringen vdr. konformitet øger forståelsen. Herom senere.

Brownings punktvis gennemgang af forklaringsmåder synes snarere, punkt for punkt, at øge kløften mellem mine forsøg på at forstå – og beskrivelsen af denne gruppes handlinger. Spørgsmålet er om massepsykologien kan øge forståelsen af det her beskrevne.

b. Grupper, relationer, betingelser, degeneration eller produktion?

Hvis vi antager at Karpatschofs model en forklaringsmodel for massepsykologiske fænomener, rejser casen nogle spørgsmål. Er kulturen/samfundet gået i opløsning som forudsætning for massemordet. Her kan vel argumenteres for, at Weimar republikkens opløsning var baggrunden for et egentlig massepsykologisk kip, der bragte nazismen på banen for alvor. Men det ville implicere, at de i en eller anden forstand havde en stabil »Nazistisk personlighed«. Det vidner oplevelserne i Jósefów om, at de ikke havde. Krigsudbruddet og krigstilstanden kunne være det andet samfundsopbrud, der kunne begrunde det, Karpatschof kalder serialiseringen og den efterfølgende personlighedsopløsning. Argumentet imod er det samme – intet tyder på at politifolkene er i en tilstand af suspenderet personlighed – før Jósefów. Det tyder på at de faktisk er rimeligt integrerede indtil massemordet påbegyndes – påbegyndes af dem selv. Herefter beskrives tiltagende personlighedsforandringer hos nogle, mens mange i en uhyggelig grad er upåvirkede.

Det massepsykologiske fænomen produceres i deres handlinger og i relationerne mellem gruppens deltagere og mellem gruppen og ofrene. De står faktisk ansigt til ansigt med dem, de hører på deres bønner m.m. De støder adskillige gange ind i tyske jøder, grupper fra Hamburg, bl.a. værtinden i en kendt biograf i byen. De henretter deres køkkenpiger m.fl., som de har gået op og ned af i næsten et år. Efterhånden i en rutineret afstumpet hverdag⁸. Men de begyndte – og fortsatte til stadighed, med ansigt-til-ansigt relationer med ofrene.

Handlingerne er heller ikke forklarlige for deltagerne men (efter)rationaliseres efterfølgende:

»I made the effort, and it was possible for me, to shoot only children. It so happened that the mothers led the children by the hand. My neighbor then shot the mother and I shot the child that belonged to her, because I reasoned with myself that after all without its mother the child could not live any longer. It was supposed to be, so to speak, soothing to my conscience to release [*erlösen*] children unable to live without their mothers« (35-årig metalarbejder, Bremerhaven)⁹.

I store dele af aktiviteterne kommer handlen før mål, og denne handlen foregår eller produceres altid i tætte sociale relationer. Disse kan derefter forklares efterfølgende og forstås og accepteres. Garfinkel og etnometodologien gør meget ud af at beskrive dette; Dag-til-dag handlingernes rationale kan ikke kun hentes i deltageres forklaringer og teorier om deres handlinger¹⁰. Men såvel handlingerne som deltageres forklaringer er virksomme i konstitueringen af personlighed og gruppe (masse).

Jeg argumenterer for at der ikke nødvendigvis, og i forhold til alle masse-fænomener, foregår hverken ødelæggelse af samfundssystemet eller personligheden før massefænomenet, men at ødelæggelse af personligheden produceres i handlingerne og i relationerne.

Berliner argumenterer i sin artikel, gennem en nærmere bearbejdning af storgruppe-forskningen, for at de processer der producerer massepsykologiske fænomenerne, er sammenlignelige med den produktion af følelser og relationer, der sker i storgrupper. Berliner fremhæver to forhold, der forklarer storgruppens dynamik og dermed massepsykologiske fænomener:

- a) Det er projektion-mekanismer, der producerer storgruppens karakteristiske »irrationelle« tænkning og handlen. De personer eller grupper, der er målet for projektionerne, projicerer derefter tilbage og verificerer dermed gruppens projektioner/ antagelser.

- b) Dynamikkens drivkraft er reduktion af angst.

Tillad mig at vende tilbage til Battalion 101. Hvilken angst er det, der skulle reduceres. Angsten i gruppen? Angsten som resulterer af at leve i et krigs-samfund? I nogen grad kan denne forklaring ses som et psykologisk bud på konformitets-forklaringen. Angsten bliver dermed sat i forbindelse med livet i gruppen og brud/ forstyrrelser i forhold til gruppens eksistens. Problemet er, at denne tilsyneladende ikke findes. Fra de første mord etableres den »norm«, at *det er tilladt at sige fra*. Der kan selvfølgelig argumenteres for, at politifolkene måtte have den opfattelse, at der *kunne* komme repressalier og andre problemer for nægterne. I denne sammenhæng er det værd at referere Browning:

» ... in the past forty-five years no defence attorney or defendant in any of the hundreds of postwar trials has been able to document a single case in which refusal to obey an order to kill unarmed civilians resulted in the allegedly inevitable dire punishment«¹¹.

En følge af standardiserede forventninger, som ikke udsættes for test?¹² Problemet for denne forklaring er, at der er 10 - 20% procent, der faktisk tester antagelserne. For så vidt individualiseres de i deres testning af hypotesen. Dette skaber ikke angst i den store gruppe.

Undgåelse af hypotesetestning betinget af angst kan ikke være det særlige ved alle storgrupper og masser. Berliner beskriver da også storgruppe-forskningens kategorisering af såvel angstprægede og refleksive storgrupper.

Det er ligeledes vanskeligt at finde argumenter for projektioner som baggrund for, at denne »storgruppe« trods alt kunne begynde og fortsætte myrderierne. Som sagt spiller anti-semitismen ikke nogen nævneværdig rolle i bødlernes udsagn. Kendskab til og menneskeligheden ved den jødiske befolkning fremhæves snarere. Den polske befolkning skældes til gengæld voldsomt ud for forræderi og grusomhed. Den bliver næsten gjort til ansvarlig for en stor del af drabene under jagten på undslupne jøder gennem deres meddelelser om tyverier af mad m.m. Dette til trods for tyskernes voldsomme repressalier mod den ikke-jødiske polske befolkning¹³. Der kan altså være tale om projektioner – eller rationalisering og undskyldninger. Men grundlæggende virker det for tænkt og unødigt kompliceret at se deres handlinger som betinget af projektioner, der skulle tjene til reduktion af angst. Storgruppeforskningen kan måske pege på nogle elementer, der aktiveres i følelser og holdninger i bestemte situationer, men er ikke dækkende for det der sker i massens konkrete handling.

Er Browning ikke dubiøs i sin fremhævelse af grusomhederne under betegnelsen *Ordinary men*? Er det *det onde menneske* vi får reproduceret her? Browning er blevet kritiseret på to områder:

- * Det at gøre Jøde-udryddelserne til almindelige menneskers værk reducerer eller betvivler det enestående ved Holocaust. Til det kan siges, at ethvert forsøg på forståelse nødvendigvis afmytologiserer en hændelse. Og endelig – Browning bruger relativt få ord på at *forklare* fænomenet og må til sidst inddrage Primo Levi's grå zone som fortolkningsramme – en grå zone i menneskers relationer¹⁴.
- * Brownings bog kan udlægges som et postulat om, at vi alle kunne begå masse mord og kommer dermed til at være a-historisk og ikke kontekstuel. De særlige betingelser i Tyskland forstås ikke som konstituerende for massemordet. Dette er der naturligvis en pointe i. Browning fremhæver selv, at f. eks. de organisatorisk-bureaukratiske lag i Holocaust ikke er bogens omdrejningspunkt.

Det er heller ikke mit, i denne sammenhæng. Det er derimod massens radikale ageren – i de givne betingelser og med de givne individuelle subjekter som ramme. Det er menneskets kapacitet til i konkrete situationer at handle ondt og irrationelt, der efter min mening mangler i massepsykologiens beskæftigen sig med det afskyvækkende. Massen og vores begrebsliggørelse af massen kommer ind som et snildt påfund, der gør det muligt at bortforklare, at der i dette er konkrete relationer, ansigt-til-ansigt; at der er mennesker, der begår handlinger, der overskrider vores tænkning om, hvad mennesker kan gøre.

På den måde er casen om massefænomenet Battalion 101 ikke komplet, med mindre vi ser relationerne mellem offer og bødde, mellem tyskere og polske jøder og relationerne internt i Battalion 101, som en del af den aktuelle kontekst. Vi kan kun forstå, hvad der foregik ved at acceptere dette. Det er det, jeg mangler i temanummeret massepsykologi.

c. Den onde leg

Problemet er til gengæld mere eksplicit taget op i Schousboes artikel om de onde lege og psykologernes manglende beskæftigen sig med dem¹⁵. Har børnepsykologer ret i, at legen altid er »god«, og at det vi udefra kan opfatte som ondt i legen, altid er funktionelt (og dermed godt) for barnets udvikling? Schousboe refererer til forskellige cases, hvor vi ser ondskab kigge frem i de af børnepsykologien idealiserede fantasilege.

For at forstå dem trækker Schousboe på Asplunds begreber om menneskelige relationer som et responsorium; mennesket er socialt responsivt, og det sociale grundforhold er responsoriet, hvor man er gensidigt responsiv. Asplund påpeger at man må skelne mellem den idealiserede socialitet (socialitet = godhed) og så den elementære socialitet, som også indeholder *grymhetens register*:

»Den sociala responsivitet innefattar ett grymhetens register, ett register som sträcker sig från gossen som rycker benen av en fluga till de kristna helvetesföreställningarna. Det kan vara värt att observera den grymme gossens ansiktsuttryck. Det är egentligen inte »grymt«. Uttrycket är absorberat, pupillerna är vidgade, kanhända kröker sig mungiporna svagt uppåt. Det är uttrycket hos den som förväntar sig en intressant stimulus«¹⁶.

Schousboe tager et modigt spring ud i det, for psykologer, åbenbart unævnelige. En enkelt gardering er dog tilbage. Den onde leg foregår i en tilstand at absolut medrevethed. Måske er det den eneste tilstand, hvor den viser sig? Måske er også Asplunds *grymhetens register* et træk ved menneskelige relationer, der viser sig i ekstraordinære situationer. Måske, men jeg mener ikke vi kan afvise, at det er meget mere grundlæggende end vi har konceptualiseret i psykologien.

3. Rationalitet og det onde

a. Det ondes udslættelse fra forklaringernes og forståelsernes verden

I sin diskussion af masse-psykologien pointerer Lone Pål netop massepsykologien, som diskurs. Hoben og menneskemængder har altid eksisteret, men ikke *massen*¹⁷. Denne opstår og i-tale-sættes af psykologien i slutningen af 1800-tallet. På dette tidspunkt sætter vi altså grusomhed lig med individuelle sygdomme eller med masse-fænomener. Hvilken bevægelse er denne diskurs en del af?

b. Om krig

Oprindelsen og baggrunden for denne udelukkelse af grusomhed fra begriberne af det menneskelige genfinder vi i sin kiim-form hos von Clausewitz. Hans hovedværk er en sociologisk-filosofisk analyse af krigen og dens væsen. I de hektiske dage i 1991, da USA bombede Irak, blev Clausewitz dagligt citeret i de elektroniske midler: »Krig er ikke andet end fort-

*sættelse af politik med andre midler*¹⁸. Von Clausewitz er dog mere præcis i denne almene bestemmelse af krigen: »Krig er det *rationelle* instrument for den nationale politik«. Som introduktion til diskursen om krig er her sket en voldsom afgrænsning af fænomenet og vores muligheder for at forstå og forklare krig. Von Clausewitz' krig er den almene, generaliserede krig. Den konkrete krig og dermed de konkrete blodige relationer på slagmarken, abstraheres væk.

Witt-Hansen gør opmærksom på von Clausewitz' nære forbindelse og afhængighed af Kant, Fichte og Hegel¹⁹. Von Clausewitz deltager i det rationalistiske projekt og benytter sig af den klassiske naturvidenskabelige metode til generalisation i sin oparbejdelse af videnskabelige begreber om krigens væsen²⁰. I den forstand producerer humanvidenskaberne altså viden gennem overtagelse af den Newton-Laplace'ske metode, mens der samtidig ekskluderes en anden viden om fænomenerne. En viden om det konkrete og specifikke. For krigens vedkommende vil jeg mene, at vi netop er tilbøjelige til at acceptere meget, fordi vi kommer til at tænke i politiske forhold og har svært ved at begribe og forstå det konkrete: Krigsfilmens typologiserede John-Wain'er er måske det mest konkrete, vi kan tænke i²¹?

At den rationelle diskurs fra starten har været ganske gennemslagskraftig, kan ses eksemplificeret i Kleist's fortælling: *Marquise v. O* (1810). Optakten til historien er erobringen af en nord-italiensk by. Byens kommandant indtager det rationelle standpunkt, at når byen er beliggende ved frontlinien, må man regne med at blive erobret en del gange. Man gør sin militære pligt og afventer en mulighed for at overgive byen i god ro og orden. Desværre er der nogle af de erobrende soldater, der ikke deler kommandantens rationelle syn. Plottet iværksættes ved, at de vil voldtage kommandantens datter. Lederen af besættelsesstyrken kommer dog til og forhindrer voldtægten. De ikke-rationelle »massemedlemmer« henrettes siden for deres gerninger. Han forsvarer ikke bare en kvinde – han forsvarer også krigens nye rationale²².

c. Det produktive i forklaringen af det onde.

Sammenkædningen af massepsykologiens oprindelse med rationalistisk naturvidenskab tilføjer endnu en brik. I sin diskussion af naturvidenskabernes forklaringsmodeller fremhæver Prigogine & Stengers følgende:

»... på visse punkter lod den aristoteleske fysik sig lettere bringe i overensstemmelse med de empiriske data. Den eksperimentelle dialog beror ikke på passiv iagttagelse, men tværtimod på praktisk aktivitet. Det drejer sig om at manipulere den fysiske virkelighed, at iscenesætte den på en måde, at den så nært som muligt svarer til en teoretisk beskrivelse«. ²³

Naturvidenskabernes abstrakte, generaliserede modeller danner altså baggrund for en iscenesættelse af verdenen med ét formål. Manipulation og

ændring af verden – ikke forståelse. Og de er i høj grad succesfulde – til kanten af økologisk katastrofe. Det er på mange måder problematisk at overføre disse forklaringsmodeller og -måder til humanvidenskabernes. Men det er også produktivt. Foucault bruger termen *diskurs* om disse produktive vidensformer, og netop deres karakter af iscenesættelse og deres produktive potentiale gør dem uadskillelige fra magten²⁴.

Hvilket ærinde går jeg selv i min lille kommentar? Hvorfor skal jeg slæbe den tålmodige læser gennem alle disse modbydeligheder, som vi helst vil være foruden. Jeg gør mig få illusioner. Jeg deltager naturligvis i en diskurs om, eller en særlig refleksiv forholden sig til massen og ondskab. Men jeg ser ikke diskursen som hverken entydig eller afsluttet.

Pål fremhæver med Foucault koblingen mellem viden og magt. At denne kobling utvivlsomt finder sted sandsynliggøres af vores forhold til krig m.m. Men hvad har diskursen produceret? Et Foucault-inspireret svar er *normaliserings-viden*. Er dennes valør entydigt?

På den ene side ekskluderes den side af menneskers socialitet, der indeholder Asplunds *grymhets register*. Dette producere en normalitet, hvor det er muligt at stemple alle afvigende handlinger som syge. På sin vis finder jeg dette ganske udmærket: En pige blev sidste år dræbt i et cykelskur i Odense. Morderen var en *helt almindelig* ung mand, der i stedet for at rive ben af edderkopper brugte en skalpel. Nok så mange retspsykiatriske erklæringer om hans »normalitet« kan aldrig få mig til at inkludere ham i min opfattelse af »det menneskelige«. Den refleksive vidensproduktion er virksom.

På den anden side producerer eksklusionen af ondsken også en slags ikke-eksistens – en blindhed over for fænomenet. Vi tror ikke det finder sted og reagerer med skepsis, når vi hører om massernes gerninger i Cambodia, Jugoslavien, Uganda, København ...

I den sammenhæng vil jeg være lidt mindre sikker end Pål i dommen over den massepsykologisk diskurs. Massepsykologiens diskurs må vi forstå som knyttet til særlige og konkrete magtstrategier, som f. eks. i analysen af le Bon's massesjæl. Ligesom vi ikke en gang for alle kan afskrive de humanistiske idealer bag andre dele af massepsykologien, men må sætte dem i forbindelse med de interesser de forfølger i netop deres aktuelle rum.

Jeg har påpeget en påfaldende blindhed overfor det konkrete ved *grymheden* og accept af denne blindhed i masse-psykologien. Denne konstatering kan formodentlig også bruges i alle tænkelige magtstrategier.

NOTER:

1. Karpatschhof, B.: *Det serialiserede individ og det massepsykologiske kip*. I; Psyke & Logos, 2, 1992.
2. Berliner, P.: *Storgruppe-forskning og massepsykologi*. I; Psyke & Logos, 2, 1992.

3. Browning, C. R.: *ORDINARY MEN. Reserve Police Battalion 101 and the final solution in Poland.* 1992. HarperCollins.
4. Browning, 1992, p. xvi.
5. Reservepolitibattalion 101 var i denne periode inddraget i drabet på 83.000 jøder. Af dem blev godt halvdelen henrettet ved skud. De øvrige blev af bataljonen indfanget og transporteret til udryddelseslejrene.
6. Et eksempel: »I regularly had to lift [his elderly victim] up and drag him forward. Thus I only reached the execution site when my comrades had already shot their jews. At the sight of his countrymen who had been shot, my jew threw himself on the ground and remained lying there. I then cocked my carbine and shot him through the back of the head. Because I was already upset from the cruel clearing of the town and was completely turmoil, I shot too high. The entire back of the skull og my jew was torn off and the brain exposed. Parts of the skull flew into sergeant Steinmetz's face. This was grounds for me ... to go to the first sergeant and ask for my release. I had become so sick that I simply couldn't any more. I was then relieved by the first sergeant«. Browning, 1992, p. 66.
7. Dower, J. W.: *War without mercy.* 1986. New York.
8. Hvilket er et velbeskrevet fænomen. En Vietnam-veterans historie: »Flying over a group of civilians in a helicopter, he was ordered to fire at them, an order he did not obey. The helicopter circled over the area and again he was ordered to fire at them, which again he did not do. The officer in charge threatened him with court martial, which led him to fire next time around. He vomited, felt profoundly distressed. The veteran reported that in fairly short time, firing at civilians became like an experience at a target-shooting gallery, and he began to enjoy it«. Staub, E.: *The roots of evil: The origins of genocide and other group violence,* 1989, Cambridge, her citeret fra Browning, 1992.
9. Browning, 1992, p. 73, min fremhævelse.
10. Garfinkel, H.: *Studies in ethnomethodology.* 1967, Englewood Cliffs. p. 114.
11. Browning, 1992, p. 170.
12. Se f. eks. Weick, K.: *The social psychology of organizing.* 1979. Random House. Chap. 5.
13. »I found it very disturbing at the time that the polish population betrayed these jews ...«, Browning, 1992, p. 156.
14. Den kritik har ligeledes fulgt Sven Lindqvist's bog: *Udryd de sataner.* Lindqvist tillægger Vesteuropa en særlig tradition for folkedrab og masseudryddelser og ser Holocaust i det perspektiv. Spørgsmålet er om det ikke er en særlig masochistisk forsøg på rationalitet: Folkedrab er desværre ikke kun en Vesteuropæisk opfindelse. Elsass (*Jorden er vores mor,* 1989, Gyldendal) argumenterer for at netop denne type forklaringer, hvor ofrene idealiseres (»de gode indianere«), snarere skal finde deres forklaring i vores egne forsøg på at begrebsliggøre og forstå vores ikke-begribelige handlinger.
15. Schousboe, I.: *Den onde leg. En udvidet synsvinkel på legen og dens funktioner.* I: *Nordisk Psykologi,* vol 45, 2, 1993.
16. Asplund, J.: *Det sociala livats elementära former,* 1987, Korpen, p. 75.
17. Pál, L.: *Farlig stupiditet.* I: *Psyke & Logos,* 2, 1992.

18. Citat er fra von Clausewitz: *Vom Kriege*, 1832. Bl. andre gjorde major Bergstein dette citat landskendt.
19. Witt-Hansen: *Videnskabernes historie i det 20. århundrede: Filosofi*. 1985. Gyldendal. P. 225.
20. Witt-Hansen, 1985, p. 238.
21. Mediedækningen har dog bragt blodet og sårene direkte ind på kaffebordet. Spørgsmålet er om ikke sammenblandingen af fiktion og virkelighed forlængst har berøvet os en sensibilitet over for præsentationerne. Medierne er indblandet i produktionen af begivenhederne - en moderne, reflektiv, men manipulativ diskurs.
22. Han »kommer til« at voldtage kvinden mens hun i lutter kvindelighed er besvimet i virakket. Kleist's roman om trængslerne i at udrede denne affære er et spændende indblik i produktionen af det moderne.
23. Prigogine & Stengers: *Den nye pagt mellem mennesket og universet*. 1985. Ask. (p.74)
24. Foucault, M.: *Sexualitetens historie I*, 1978, Rhodos.